

سرشناسه:	خسروپناه، عبدالحسین، ۱۳۴۵
عنوان و نام پدیدآور:	مسائل جدید کلامی و فلسفه دین / عبدالحسین خسروپناه
مشخصات نشر:	قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۳
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
مشخصات ظاهری:	ج ۳
فروست اصلی:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ: ۱۱/آ/۱۱/۱۳۹۳
شابک:	دوره: ۲-۱۱۶-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸ ج: ۲-۷-۱۰۸-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیفا
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۳
یادداشت:	چاپ سوم: ۱۳۹۸ (فیفا)
یادداشت:	چاپ چهارم: ۱۳۹۹
یادداشت:	چاپ قبلی: المصطفی، ۱۳۸۸
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	کلام
موضوع:	دین -- فلسفه
رده‌بندی کنگره:	BP۲۰۳ / ۵م ۱۳۹۳ خ
رده‌بندی دیوبندی:	۲۹۷/۴
شماره کتابشناسی ملی:	۳۴۷۲۹۶۱

BA۰۰۹۲.j۲

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

مسائل جدید کلامی و فلسفه دین (۲)

مؤلف: عبدالحسین خسروپناه

چاپ چهارم: ۱۳۹۹ ش / ۱۴۴۲ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ ● قیمت: ۴۵۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸؛

تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ تلفکس: (داخلی ۱۰۵)/۳۷۸۳۹۳۰۵ ۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۲۵

✉ miup@pub.miu.ac.ir   http://buy-pub.miu.ac.ir   pub_almustafa @

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر فنی: سید محمدرضا جعفری

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

با توجه به هزینه‌ها و مشکلات عدیده، هر شخص حقیقی یا حقوقی که اقدام به چاپ، بازنویسی، کپی، تکثیر و یا هرگونه برداشت جهت تهیه کتاب و تبدیل آن به جزوه، cd، فایل الکترونیکی pdf، اسکن، عکسبرداری و یا انتشار در فضای مجازی نماید، شرعاً مجاز نمی‌باشد و پیگرد قانونی خواهد داشت.

مسائل جدید کلامی و فلسفہ دین (۲)

عبدالحسین خسروپناه

مرکز بین المللی
ترجمہ و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

برنامه‌ریزی آموزشی، باید امری پویا و متناسب با دگرگونی‌هایی باشد که در ساختار دانش و رشته‌های علمی پدید می‌آیند.

تحولات اجتماعی، نیازهای نوظهور فراگیران و مقتضیات جدید دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، گرایش‌ها و ارزش‌های نوینی را فرا می‌خواند که پاسخ‌گویی به آنها، ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت نیروهای متخصص را ضروری می‌کند.

گسترش فرهنگ‌های سلطه‌گر جهانی و جهانی شدن فرهنگ در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، مشکلات و نیازهای نوظهوری را پیش‌رو گذارده است که رویارویی منطقی با آنها، تنها در پرتو آراستن افراد به اندیشه‌های بارور، ارزش‌های متعالی و رفتارهای منطقی که در قالب موقعیت‌های رسمی آموزشگاهی با ایجاد رشته‌های جدید، گسترش دامنه آموزش‌ها و مهارت‌ها و تربیت سازمان یافته صورت گیرد، امکان‌پذیر است.

بالندگی مراکز آموزشی، در گرو نظام آموزشی استوار، قاعده‌مند و تجربه‌پذیر است که در آن، برنامه‌های آموزشی، متن‌های درسی و استادان، ارکان اصلی به‌شمار می‌آیند؛ پویایی برنامه‌های آموزشی نیز به هماهنگی آن با نیاز زمان، استعداد دانش‌پژوهان و امکانات موجود، وابسته است؛ چنان‌که استواری متن‌های درسی به ارائه تازه‌ترین دست‌آوردهای علم در قالب نوترین شیوه‌ها و فن‌آوری‌های آموزشی بستگی دارد.

بازنگری متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و به‌روز کردن آنها، به حفظ نشاط علمی مراکز آموزشی کمک می‌کند.

حوزه‌های علوم دینی، به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی‌اند؛ در همین راستا، «جامعه المصطفی ﷺ العالمية»، به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت تعلیم و تربیت طلاب غیرایرانی را بر عهده دارد، به پی ریزی «دفتر برنامه‌ریزی و فن آوری آموزشی» اقدام کرد.

این دفتر، با ارج نهادن به تلاش‌های صورت گرفته و خوشه‌چینی از خرمن دانش عالمان گرانقدر بر آن شد تا با بهره‌گیری از شیوه‌های جدید آموزشی و تازه‌ترین دست آوردهای علمی، به تهیه متن‌های آموزشی بپردازد. تدوین و نشر بیش از یکصد متن درسی، در موضوع‌های گوناگون علوم دینی، حاصل این تلاش است.

نوشتار حاضر که با عنوان «مسائل جدید کلامی و فلسفه دین (۲)» برای دانش پژوهان دوره کارشناسی رشته فلسفه و کلام نگارش یافته و به تحلیل و بررسی مباحث کلامی می‌پردازد، حاصل تلاش علمی و در خور تقدیر حضرت حجة الاسلام والمسلمین آقای دکتر عبدالحسین خسروپناه (دام التوفیقه) است که از ایشان و دیگر همکارانی که در به ثمر رسیدن این اثر بذل عنایت کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنیم. در پایان، ارباب فضل و معرفت را به یاری خواننده، چشم امید به نقد و نظر آنها دوخته‌ایم.

دفتر برنامه‌ریزی و فن آوری آموزشی

جامعه المصطفی ﷺ العالمية

فهرست

۵	سخن ناشر
۱۳	مقدمه مؤلف
۱۷	پیش‌گفتار
۲۳	۱. چیستی دین
۲۴	ضرورت بحث از تعریف دین
۲۴	تعریف لغوی دین
۲۵	تعریف اصطلاحی دین
۲۸	دسته‌بندی تعریف‌های ارائه شده درباره دین
۳۰	دین در قرآن
۳۱	دین در روایات
۳۲	ارزیابی تعریف‌های دین در قرآن و روایات
۳۵	۲. بررسی تعریف‌ها دین
۳۵	تعریف متفکران اسلامی
۳۶	تعریف‌های متفکران غربی
۳۷	۱. تعریف‌های ماهیت‌گرایانه
۳۸	۲. تعریف‌ها کارکردگرایانه
۴۳	تعریف برگزیده
۴۷	۳. دین پژوهی و رشته‌های آن
۴۷	۱. فلسفه اسلامی
۴۷	۲. فلسفه دین
۴۸	۳. کلام اسلامی

۴. دین پژوهی تطبیقی ۴۹
۵. مردم شناسی دین ۵۰
۶. روان شناسی دین ۵۱
۷. جامعه شناسی دین ۵۱
۸. پدیدارشناسی دین ۵۲
۹. تاریخ ادیان ۵۳
۱۰. معرفت شناسی دینی ۵۳
۱۱. ادبیات و هنر دینی ۵۳
۱۲. اسطوره شناسی دین ۵۳
۴. هرمنوتیک (۱) ۵۵
- تاریخچه و واژه شناسی ۵۵
- تعریف هرمنوتیک ۵۶
- مراحل تحول هرمنوتیک و اقسام آن ۵۸
- اهداف و قلمرو هرمنوتیک ۵۹
- شلایر ماخر (۱۸۳۴-۱۷۶۸م.); (فیلسوف و متکلم آلمانی) ۶۰
- نقد شلایر ماخر ۶۳
۵. هرمنوتیک (۲) ۶۷
- ویلهم دیلتای (۱۸۳۳-۱۹۱۲م) ۶۷
- نقد دیلتای ۷۰
- هایدگر (۱۸۸۹-۱۹۷۶م) ۷۰
- نقد هایدگر ۷۲
- هانس گئورگ گادامر (هرمنوتیک مفسر محور) ۷۳
- نقد گادامر ۷۶
۶. هرمنوتیک (۳) ۸۳
- دیدگاه سروش ۸۶
- نقد دیدگاه سروش ۸۷
- هرمنوتیک و عالمان اسلامی ۸۹
- هرمنوتیک فهم قرآن ۹۰
- امکان فهم قرآن ۹۳
- مکانیسم فهم متن ۹۵
۷. انگیزه های پیدایش دین (۱) ۱۰۱
- مقدمه ۱۰۱

- بخش نخست: نظریه فطرت..... ۱۰۲
- الف) واژه فطرت و دلیل انتخاب این واژه..... ۱۰۲
- ب) ویژگی‌های امور فطری..... ۱۰۳
- ج) تفاوت فطرت با غریزه..... ۱۰۳
- د) مسئله ارضای بدلی..... ۱۰۴
- ه) قرآن و فطری بودن دین..... ۱۰۴
- و) روایات و فطری بودن دین..... ۱۰۵
- ز) تقویت و تضعیف فطرت..... ۱۰۶
- ح) اندیشمندان غیرمسلمان و نظریه فطرت..... ۱۰۷
- ط) شبهاتی در مورد فطری بودن دین..... ۱۰۸
۸. انگیزه‌های پیدایش دین (۲)..... ۱۱۳
- الف) ترس از عوامل طبیعی..... ۱۱۳
- نقد..... ۱۱۴
- ب) ابزاری برای بقای جامعه..... ۱۱۵
- نقد..... ۱۱۶
- ج) حالت خاص وجدانی ناشی از درک امری قدسی و نورانی..... ۱۱۸
- نقد..... ۱۱۹
- د) عقده ادیب و عقده الکترا..... ۱۱۹
- نقد..... ۱۲۱
۹. قرائت‌های مختلف از دین..... ۱۲۵
- تاریخچه نظریه قرائت‌های مختلف از دین..... ۱۲۵
- تفاوت بحث پلورالیسم دینی با مبحث قرائت‌های مختلف از دین..... ۱۲۸
- تفاوت نظریه اجتهاد پذیری دین با نظریه قرائت‌پذیری دین..... ۱۲۸
- نقش پیش دانسته‌ها در تفسیر..... ۱۳۱
- پرسش:..... ۱۳۱
- پاسخ:..... ۱۳۲
- منشأ اختلاف در میان مؤلف محوران..... ۱۳۲
- نتیجه بحث..... ۱۳۴
۱۰. دین و اخلاق..... ۱۳۷
- تعریف و محورهای رابطه دین و اخلاق..... ۱۳۸
- مفهوم رابطه دین و اخلاق..... ۱۴۱
- جستاری در مسئله باید و هست..... ۱۴۱

- ۱۴۲..... دیدگاه‌های اندیشمندان غربی
- ۱۴۴..... دیدگاه اندیشمندان اسلامی
- ۱۴۶..... ۳. دیدگاه دکتر سروش و دین اقلی در حوزه اخلاق
- ۱۴۷..... نقد نظریه دکتر سروش
- ۱۴۹..... نظریه برگزیده
- ۱۵۳..... ۱۱. پلورالیسم دینی (۱)
- ۱۵۳..... تبیین مسئله
- ۱۵۳..... تاریخچه مسئله
- ۱۵۵..... معرفی دیدگاه‌های ارائه شده درباره تبیین کثرت در ادیان
- ۱۵۵..... الف) طبیعت‌گرایی
- ۱۵۵..... استدلال طبیعت‌گرایان
- ۱۵۶..... نقد استدلال طبیعت‌گرایان
- ۱۵۶..... ب) وحدت‌گرایان
- ۱۵۷..... نقد وحدت‌گرایی
- ۱۵۷..... ج) شمول‌گرایان
- ۱۵۸..... استدلال شمول‌گرایان
- ۱۵۸..... نقد شمول‌گرایی
- ۱۵۸..... د) کثرت‌گرایی (پلورالیسم)
- ۱۶۰..... موضع آیه‌ها و روایت‌ها در رابطه با پلورالیسم
- ۱۶۵..... ۱۲. پلورالیسم دینی (۲)
- ۱۶۵..... ۱. ناسازگاری هدایت خداوند با ضلالت اکثریت
- ۱۶۵..... نقد:
- ۱۶۷..... ۲) تکافؤ ادله
- ۱۶۸..... نقد
- ۱۶۹..... ۳. ناخالصی امور در عالم
- ۱۷۰..... نقد
- ۱۷۰..... ۴. خویشاوندی همه حقایق
- ۱۷۱..... نقد
- ۱۷۲..... ۵. آثار تاریخی منفی اعتقاد به دین حق واحد
- ۱۷۲..... نقد
- ۱۷۲..... ۶. استناد به آیه ۱۵۹ سوره نساء
- ۱۷۲..... نقد

فهرست ۱۱

۱۷۳	.....	۷. رسمیت اهل کتاب در فقه اسلامی
۱۷۳	.....	نقد
۱۷۴	.....	۸. ملاک سعادت
۱۷۴	.....	نقد
۱۷۵	.....	نظریه مختار
۱۷۹	.....	فهرست منابع

مقدمه مؤلف

کلام اسلامی، گستره‌ای پُر دامنه و مسائل پرشماری دارد. شناخت مبدأ و معاد و ارتباط انسان با آن، چگونگی شناساندن حقایق دین به دیگر انسان‌ها و اثبات و دفاع از سازمان اعتقادات اسلام، بر عهده این دانش قرار دارد. این امر به‌خوبی در آثار و سیره متفکران و متکلمان مسلمان، در طول تاریخ کلام اسلامی، دیده می‌شود. اما وظیفه یاد شده در مقاطعی به شکل پیچیده‌تری درآمده و لوازم و اقتضائات متفاوت و متنوعی می‌یابد. طرح مسائل بی‌پیشینه، تغییر در روش‌ها، تفاوت در مبانی، ورود مسائل مختلف از قلمرو ادیان دیگر به محیط فرهنگ اسلامی و... زمینه‌هایی هستند که وظیفه متکلمان دوران حاضر را بسیار سنگین و پیچیده کرده است.

کلام جدید، دانشی است که با بروز مسائل پیش‌گفته، در صحنه تفکر دینی پدید آمده و بنا به تغییرات بنیادین در هندسه معرفتی سازمان اعتقادات و تماس با برخی علوم مرتبط و تأثیرگذار، وظیفه تبیین، اثبات و دفاع از دین را به‌صورت جدید، ضمن روبه‌رو کردن با زمینه‌ها و مسائل نوپدید، بر عهده دارد. مسائل این دانش، به فراخور موضوع‌های پرشمار حوزه اعتقادات، گوناگونی یافته و گاه فاصله مسائل از یک‌دیگر به اندازه‌ای است که به تفاوت دو رشته علمی می‌ماند.

امروزه حوزه‌های علمیّه - که پرچمدار تبیین، اثبات و دفاع از دین و آموزه‌های متعالی آن هستند - با ضرورت‌های حساس و مهمی مواجه‌اند. یکی از این امور، آشنایی با موضوع‌ها و مسائل کلام جدید است. امروزه دفاع از دین به روش‌های مختلف، از جمله روش عقلانی و

برون دین و با استفاده از مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی، ضرورتی برتر و مأموریتی پُراهمیت در مسیر عمل به وظایف دینی متکلمان است.

مجموعه متون درسی کلام جدید، با توجه به وظیفه و اهداف یادشده تنظیم شده است. این مباحث، از پیشینه تدریس و مباحثه‌های مدت‌دار و گوناگون در مجامع علمی - تخصصی برخوردار است و شامل برخی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین مسائل کلام جدید می‌باشد که در اختیار فرهیختگان و جویندگان و خدمت‌گزاران فرهنگ اسلامی قرار می‌گیرد. جلد دوم این مجموعه، شامل مباحث ذیل است:

۱. چستی دین و تعریف‌های آن: بنا به اهمیت تعیین موضع درباره دین و محتوای آن، باید تعریفی از دین ارائه شود تا مراحل بعدی بحث، بر محور همان تعریف صورت گیرد. از این‌رو، این بحث و نیز، سخن از دانش‌های مرتبط با دین‌پژوهی، پیش از بحث‌های دیگر قرار گرفته است.

۲. هرمنوتیک و روش‌های فهم متن دین: این بحث، از سویی، با مبانی معرفت‌شناختی و از سویی با مبانی زبان‌شناختی و نیز، با مباحث وحی‌شناسی مرتبط است. با در دست داشتن معیاری برای فهم محتوا و متن دین، دفاع از آن نیز، به روش و شکل دقیق‌تری انجام خواهد یافت.

۳. منشأ دین: این بحث که با عنوان‌های دیگر، از جمله انگیزه‌های پیدایش دین نیز ارائه می‌شود، به این بحث می‌پردازد که دین از کجا پدید آمده و چگونه آغاز شده است و دلیل گرایش انسان‌ها به دین چیست. در این زمینه، دو گرایش کلان طبیعت‌گرایانه و خداگرایانه وجود دارد که هر مکتبی دلیلی بر رأی خود ارائه کرده‌اند. از نظر قرآن و روایات، انشای حقیقت وجودی دین از سوی خداست، اما عامل گرایش به آن، فطرت الهی انسان است که در وجود همه انسان‌ها برقرار و حکم‌فرماست. چیزی که هست، بسیاری از انسان‌ها در فهم و پاسخ به ندای فطرت خود و تشخیص مصداق‌ها دچار اشتباه می‌شوند. بنابراین، خدای تعالی، انبیا را برای هدایت، ارشاد و شکوفا کردن سرمایه‌های گران‌بهای فطرت در میان مردم برگزیده است.

۴. قرائت‌های مختلف از دین: این مبحث، به نظریه‌های نوپدید می‌پردازد که در

زمینه فهم، تفسیر و تبیین مراد دین ارائه شده است. پرسش اصلی این بخش این است که آیا می‌توان از یک دین، قرائت‌های گوناگونی داشت که در نتیجه، پای‌بندی‌های گوناگونی در پی آن پدید آید؟ این امر بدون معیار و ملاک برای فهم مفاد دین و تفسیر و تبیین آن ناممکن است، به همین دلیل در پی تعیین آن بود.

۵. دین و اخلاق: یکی از بحث‌های مهم و مرتبط به انسان و شئون زندگی او، این است که آیا میان دین و اخلاق ارتباطی وجود دارد؟ برای رسیدن به پاسخ این پرسش، باید چستی اخلاق را جست‌وجو کرده و بر آن اساس ارتباط آن را با دین - بر اساس تعریف برگزیده از دین - بررسی و تعیین کرد. در این زمینه، دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد که هر یک دلایلی ارائه کرده‌اند.

۶. پلورالیزم دینی: یکی از بحث‌های مهمی که ریشه در غرب دارد، نظریه پلورالیزم دینی است. این نظریه با بهره‌برداری از برخی مبانی معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی و دین‌شناختی سامان داده شده است. بررسی و نقد این نظریه و نقد آن نیز، هماهنگ با بررسی مبانی آن صورت می‌گیرد. مبانی به‌دست آمده در این نظریه، دچار چالش‌های جدی است که در صورت نقد آنها، بنای آن نظریه نیز، فرو خواهد ریخت. همچنین بررسی دیدگاه‌هایی که از نظر سیر تاریخی با پلورالیزم همراه‌اند، از نکته‌های مهم بحث از این نظریه است.

مجموعه حاضر، با همکاری صاحب‌نظران ارجمند و محققان گرامی حوزه علمیه، آقایان: مهدی عبداللهی، رضا میرزایی، سید مصطفی حسینی نسب و حسن پناهی آزاد گردآوری شده است که از ایشان تشکر و از درگاه خدای متعال، برای ایشان توفیق روز افزون و سلامت و سعادت آرزو می‌کنم.

هم‌چنین از اندیشمندان و پژوهشگران ارجمند حوزه و دانشگاه و مؤسسه‌های علمی و فرهنگی که با مطالعه این اثر، بیان دیدگاه‌ها و نقد و بررسی‌های خود، زمینه تقویت و دقت اثر را فراهم می‌آورند نیز، تشکر می‌کنم. به امید روزی که بشریت در سایه عنایت حقیقت‌متعالی خلیفه‌الهی حضرت حجة‌بن‌الحسن علیه‌السلام به مراتب برتر رشد عقلانی و معرفتی برسد. والسلام

عبدالحسین خسروپناه

حوزه علمیه قم

پاییز ۱۳۸۷

پیش‌گفتار

اصطلاح «کلام جدید» را نخستین بار شبلی نعمانی به‌کار گرفت و پس از وی، استاد شهید مطهری، بحث‌هایی با این عنوان ترتیب داد و اینک بحث و گفت‌وگو دربارهٔ آن، با گستردگی، در انجمن‌های حوزوی و دانشگاهی دنبال می‌شود. درباره چستی کلام جدید و دلیل جدید گفتن آن، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد:

گروهی معتقدند که تنها ویژگی مشترک بین کلام قدیم و کلام جدید، واژه «کلام» است و این دو با یک‌دیگر تفاوت جوهری دارند؛ زیرا پرسش‌ها، پاسخ‌ها، روش‌ها، مبادی، مبانی و فضای دوران کلام قدیم، به‌طور کامل تفاوت یافته و باید با شیوهٔ دیگری از موضوع‌های اعتقادی سخن گفت.

گروه دوم بر این باورند که تفاوت میان کلام قدیم و کلام جدید، تنها در شبهات و پرسش‌های مطرح در دنیای قدیم و دنیای جدید است و کلام جدید، ادامه کلام قدیم به‌شمار می‌آید.

گروه سوم می‌گویند که نوگرایی مخصوص موضوع‌های «کلام» است؛ یعنی چون کلام قدیم تنها به گزاره‌های ناظر به واقع پرداخته و به بحث‌های ارزشی، مانند گزاره‌های اخلاقی و حقوقی وارد نشده است و باید دانشی را که به گروه دوم می‌پردازد، کلام جدید خواند.

گروه چهارم، تجدّد را وصف مسائل کلامی دانسته‌اند؛ یعنی موضوع علم کلام در گذشته مسائلی مانند خداشناسی و معادشناسی بوده است، ولی امروزه مسائل جدیدی مانند

قلمرو دین، انسان‌شناسی، دین‌شناسی و... مطرح شده‌اند که سابقه‌ای در کلام قدیم ندارند. گروه پنجم، تجدد را وصف شبهات یا مسائل و دلایل و یا مؤیدات دانسته و تحوّل در علوم را منشأ این تجدد برشمرده‌اند.

دیدگاه برگزیده آن است که کلام جدید در مقام تعریف، متفاوت از کلام قدیم نیست و هر دو را باید در عنوان «کلام اسلامی» تعریف کرد. بر این اساس، کلام اسلامی دانشی است که به استخراج عقاید دینی از متون اسلامی می‌پردازد و پس از تنظیم، تبیین و اثبات با روش‌های مختلف، از آنها دفاع می‌کند. اما در مقام تحقّق، کلام جدید از نظام‌های هندسی مختلفی تشکیل شده که بسیاری از آنها، هیچ‌گونه سازگاری با کلام قدیم ندارند. به‌عنوان نمونه، در نگاه به تفکر فلسفی و کلامی غرب، می‌بینیم که از قرن شانزدهم با رواج فلسفه‌های آمپریسم، پوزیتیویسم، مدرنیسم و پست مدرنیسم، مکتب‌های کلامی، تفاوت عمیقی با یک‌دیگر دارند.

امروزه، بیشتر نظام‌های کلامی غرب با تفکر اومانیستی، انسان‌شناسی را بر خداشناسی مقدم کرده‌اند. پژوهشگر صاحب نظر، باید از گرفتاری در دگرگونی‌های اساسی تمدن غرب، در سده‌های اخیر، بپرهیزد، زیرا انحراف از مسیر تفکر و بی‌اعتباری کتاب مقدس، بزرگ‌ترین عامل سنت‌ستیزی و تجدد زدگی در این سرزمین شده است. بر این اساس، توجه به تحولات نوین و دغدغه خلوص دینی و نداشتن روحیه عافیت‌طلبی و سهل‌انگار و تقلیدی و نیز، پرهیز از خودباختگی فرهنگی، از ضرورت‌های متکلم است تا در ارائه راه حل مباحث کلامی کامیاب باشد. این امر، جز در سایه ورود به حوزه کلام جدید و تحقیق عمیق در متن مسائل آن، به‌دست نخواهد آمد.

اکنون که به هر رو، «تجدد» در حوزه مباحث اعتقادی راه یافته و هر روز مسئله‌ای جدید، فضایی دست نخورده را به حوزه این دانش می‌افزاید، پرسش‌های بی‌شماری در انتظار پاسخ‌های عقلانی و گره‌گشا نشسته‌اند که برای پاسخ به آنها باید با تمام توان وارد صحنه شد و برای رسیدن به هدف علم کلام، یعنی دفاع عقلانی از دین، کوشید.

این مجموعه، تنها به پاره‌ای از مباحث مهم و شاخص کلام جدید پرداخته است که عبارتند از: انتظارات بشر از دین، عقلانی بودن گزاره‌های دینی، زبان دین، عقل و دین،

علم و دین، قرآن و تئوری تحوّل و پلورالیسم دینی که هر یک از این موضوع‌ها در گستره تفکر دینی، نقشی تأثیرگذار و تعیین‌کننده دارند.

این مباحث با نگاهی برون‌متنی و بدون توجه به دین خاص، مسائلی را بررسی می‌کند که مشخصه‌های دین کامل، خردپذیر، قابل فهم و دسترسی و نجات بخش را می‌کاوند. به یقین، این چنین دینی است که از شأن و ضرورت دفاع برخوردار بوده و قابل عرضه به بشر برای تأمین سعادت دنیا و آخرت او خواهد بود.

در تمام مباحث، نتیجه منطقی و مطلوب، نیل به اثبات تعالی دین مبین اسلام و وجود تمامی این ویژگی‌ها در آن است.

۱. مبحث «انتظار بشر از دین»، به این مسائل می‌پردازد که دین‌داران و عالمان دینی و در نگاهی عام، همه انسان‌ها، چه انتظارهایی از دین داشته باشند. پرسش متناظر با سخن نخست این است که آیا دین در حوزه‌های گوناگون علمی و مسائل مختلف زندگی بشر، از قبیل اجتماع، اقتصاد، انسان‌شناسی، سیاست، حقوق و به‌طور کلی، علوم انسانی، حضور و دخالت دارد یا نه؟ به عبارت دیگر، انتظار بشر از دین به این پرسش منتهی می‌شود که حضور دین در زندگی انسان، حضور حداقلی است یا حداکثری و در هر دو صورت، مدعیان، چه دلایلی بر اثبات ادعای خود دارند؟

۲. «عقلانی بودن گزاره‌های دینی»، به بررسی اثبات‌پذیری و خردپذیری گزاره‌های دینی برگرفته از متون دینی می‌پردازد. روشن است که این امر نیز، نیازمند ارائه تعریفی برگزیده از دین است. اثبات‌پذیری و عقلانی بودن گزاره‌های هر دین را باید با اصول عقلانی و عقلایی سنجید تا به میزان خردپذیری یا خردگریزی آنها دست یافت. بهره‌مندی از مبانی قطعی، از جمله ختم به بدیهیات اولیه و گزاره‌های پایه، ویژگی بارز و تکیه‌گاه محکم گزاره‌های خردپذیر است.

۳. «رابطه عقل و دین»، از دیرباز مورد توجه دین‌داران بوده و همواره ایشان را به این اندیشه واداشته که اساساً عقل و دین چه نسبتی باهم دارند و در صورت بروز تعارض میان آن دو، راه حل چیست؟ آیا باید دین را به نفع عقل کنار نهاد یا عقل را به سود دین گذاشت؟ این گفتار با بررسی دیدگاه‌های مختلف در این باره، راه حل و شکل منطقی

برقراری همراهی میان عقل و دین را ارائه کرده است. البته از دیدگاه اسلام، این دو، هیچ مخالفت و جدایی با هم نداشته و هر دو برای بشر حجّت الهی‌اند.

۴. «زبان دین»، مبحثی است که از جهاتی با رشته‌هایی از جمله، فلسفه تحلیل زبانی، فلسفه زبان، مناهج التفسیر و هرمنوتیک، در ارتباط است. پرسش این گفتار این است که آیا متن دین نیز، برای بیان احکام و آموزه‌های خود از قواعد گفتار و محاوره‌ای و زبان طبیعی بهره می‌برد یا زبان دین، ویژه خود دین بوده و ممکن است دسترسی به آن برای انسان عادی امکان‌پذیر نباشد؟ برای دستیابی به معنای مدّ نظر در متن دین، باید از کدام تئوری از تئوری‌های معنا پیروی کرد؟ در این حوزه، بسیاری از نویسندگان غربی به اظهار نظر پرداخته‌اند که برخی از آنها به نفی بنیاد دین می‌انجامد.

ما معتقدیم که دین با بیان آموزه‌های خود از طریق زبانی قابل فهم، روشن و برخوردار از قواعد دستوری و محاوره‌ای و نیز، هم‌سازی با زبان طبیعی بشر، آموزه‌ها و دستورهای خود را، به‌طور آشکار، در دسترس بشر قرار داده است.

۵. موضوع «علم و دین» نیز، از جهتی همانند مبحث «عقل و دین» است، زیرا هدف مهم از آن بحث، رسیدن به راهی برای سازگاری یافته‌های علمی با محتوای دین است. پرسش‌های مهم این گفتار، نخست این است که نسبت علم و دین چیست؟ دوم این‌که چگونه می‌توان علم را دینی دانست؟ و سوم این‌که معیار دینی کردن یا دینی دانستن علم چیست و آیا اساساً این هدف گذاری درست و پذیرفتنی است؟

۶. جست‌وجوی نظر «قرآن» دربارهٔ مراحل آفرینش انسان از سویی و ارزیابی نظریه‌ها و فرضیه‌های موجود در این حوزه - به‌طور مشخص «نظریهٔ تحوّل» که از داروین و لامارک برجای مانده - از سوی دیگر، مبحث مهمی با عنوان قرآن و تئوری تحوّل را تشکیل داده است. در این گفتار، ضمن بیان دیدگاه‌های دانشمندان و متفکران طرفدار این تئوری و دیدگاه‌های مخالفان آن، برای دستیابی به دیدگاه قرآن کریم راه سپرده و کوشیده‌ایم تا مسئله را با استفاده از خود قرآن، به سرانجام برسانیم.

۷. «پلورالیسم دینی» یکی از مباحث دامنه‌دار، مهم و رایج در دوران حاضر است. چپستی پلورالیسم، مبانی، عوامل پیدایی، رویکردهای درونی آن، تفاوت آن با نظریه تساهل،

روش‌شناسی نظریه‌های مطرح در این باره، تفکیک پلورالیسم در دو حوزه صدق و نجات بخشی و بالأخره، تحلیل، ارزیابی و نقد این نظریه، مباحث این گفتار را تشکیل داده‌اند. بدین وسیله از پژوهشگران ارجمند، آقایان: رضا میرزایی (انتظارات بشر از دین)، حسن پناهی آزاد (عقلانی بودن گزاره‌های دینی، زبان دین، عقل و دین، علم و دین و قرآن و تئوری تحول) و حسن اسماعیل پورنیازی (پلورالیسم دینی) که این‌جانب را در امر گردآوری و تنظیم این اثر یاری کرده‌اند، سپاس‌گزاری می‌کنم و از خداوند منان توفیق و سعادت ایشان را خواستارم.

عبدالحسین خسروپناه
قم، زمستان ۱۳۸۷

